

در این شماره ضرورت تصحیح انتقادی پنج متن
مهم و اثر سردمند، پیشنهاد می شود.

۱ - عدة الداعی من ابن فهد حلی

مروری بر زندگی مؤلف آن

شیخ جمال الدین ابوالعباس احمد بن شمس الدین محمد بن فهد الأسدی الحلّی^۱ (۷۵۷ - ۸۴۱ ق) عالم زاهد و عارف سالک و گرانقدر شیعی است. شرح حال نگاران با تعابیری همچون ضیاء المسلمین، برهان المؤمنین، قدوة الموحّدين، اسوة العابدین، نادرة العارفين و الزاهدین، جمال السالکین، صاحب المقامات العالیة فی العلم والعمل و الخصال النفسانیة^۲ از او تجلیل کرده اند.

ابن فهد در حله تولد یافت، شهری که در آن زمان مرکز علم و فقاہت بود و فقیهانی بی بدیل، نظیر محقق حلی، علامه حلی، فرزندش فخرالمحققین، شهید اول، ابن طاووس، ابن ورام و استوانه های دیگری از علم و فضیلت در آن پدیدار گشتند.

ابن فهد همین که به سن تمییز و ادراک رسید و خود را در

آن فضای علمی یافت، به جستجوی علم شتافت و در محضر علی بن خازن جابری (از شاگردان شهید اول - قدس سره) شاگردی نمود و پس از چندی به مقامی رفیع و مرتبتی بلند در علم فقه و حدیث نائل آمد. همت بلند و ژرفنگری او سبب گردید که به آن مقدار از علم که بدان دست یافته بود، بسنده نکند از این رو برای ژرفکاوی و رسوخ بیشتر در علوم از استادان دیگری غیر از علی بن خازن نیز بهره ها برد. از جمله این استادان، شیخ نظام الدین علی بن عبد الحمید النیلی، شیخ ضیاء الدین علی بن الشهید الاول و سید بهاء الدین علی بن عبد الکریم را می توان بر شمرده. او خوشه چینی از محضر پر فیض ابن عالمان را ادامه داد و آن عالم عابد به درجه اجتهاد در فقه رسید و مرجع علما در حله شد و برمسند تدریس نشست تا اینکه از چشمه های فیاض علم و معرفت او و از انوار فیوضاتش طلاب به استفاده و استفاضه پرداختند و در محضر پر فیضش شاگردان برجسته ای تربیت شدند که از جمله آنان شیخ زین الدین

علی بن هلال جزایری ، شیخ زین الدین علی بن محمد طائی (معروف به ابن طی) ، شیخ عبد السمیع بن فیاض اسدی ، شیخ علی بن فضل بن هیکل ، شیخ مفلح بن حسن صیمری و شیخ رضی الدین قطینی را می توان نام برد .

ابن فهد در طول حیات پر برکتش قریب به پنجاه اثر^۳ از خود بر جای گذاشت که عدة الداعی^۴ یکی از آنهاست .

باری چنانکه در نامه دانشوران آمده : ابن فهد در سنه هشتصد و چهل و یک - که روزگار زندگانش به هشتاد و پنج سال رسیده بود - سرای فانی را وداع کرد و به جوار رحمت پرورده گار شتافت و در جوار مشهد مطهر حضرت ابوالاثمه حسین بن علی - سلام الله علیهما - مدفون گردید . اکنون بقعه وی در وسط بوستانی است که سابقاً باغ نقیب علویین بوده و در جنب خیمه گاه سید الشهداء واقع شده است . ارباب تقوا و قدس چون به خاک وی بگذرند ، شرط تعظیم به جای آورند و از باطن آن شیخ بزرگوار استمداد نمایند . کرامات چند از آن مزار شریف حکایت می شود که نگارش آنها موجب اطناب گردد^۵ .

نگاهی به مطاوی و موضوع کتاب

در میان تألیفات ابن فهد ، کتاب ارزشمند عدة الداعی و نجات الساعی دارای جایگاه خاصی است و شاید بتوان گفت که در نوع خود بی نظیر است . این کتاب شریف در آیین و اهمیت دعا و شروط و آداب و کیفیت آن است و دارای یک مقدمه (در تعریف دعا و ترغیب به آن) و شش باب است :

۱- انگیزه دعا از دیدگاه عقل و نقل؛ ۲- اسباب اجابت؛ ۳- اقسام نیایشگران؛ ۴- کیفیت دعا؛ ۵- در آنچه ملحق به دعا و در شمار آن است؛ ۶- در تلاوت قرآن . خاتمه کتاب عهده دار تبیین اسمای حسنی الهی است^۶ .

مؤلف ارجمند عدة ، در مقدمه کتاب معنای لغوی و اصطلاحی دعا را بررسی ، و با آوردن روایاتی ، در ترغیب به آن تأکید نموده است . در باب اول با استدلال عقلی قانع کننده ای ثابت کرده است که آدمی همواره و در هر شرایطی

به دعا کردن نیازمند است و در تأیید این معنی روایاتی از ائمه معصومین - صلوات الله علیهم اجمعین - و پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - آورده است . آنگاه از دیدگاه کتاب و سنت به تجزیه و تحلیل و توضیح و تفسیر دعا پرداخته است .

در باب دوم - چنان که اشاره شد - به اسباب اجابت پرداخته و آنچه را در اجابت مؤثر و دخیل است - از جمله زمان دعا ، مکان آن ، تأثیر اسم اعظم ، تأثیر مساعیات معینی از روزهای مشخص ، صدور آن از زبان غیر - یاد آور شده و در ذیل هر یک از این عنوانها از غرر روایات ائمه اظهار استفاده کرده و گهگاه در خلال آن نکات سودمند اخلاقی را پرورانده است .

در باب سوم ، اقسام نیایشگران را ذکر ، و آنان را به دو قسم تقسیم کرده است: کسانی که دعایشان مستجاب می شود و گروهی که دعای آنها بی ثمر است و به اجابت نمی رسد . در باب چهارم ، در چگونگی دعا کردن و آداب و شرایط آن به تفصیل سخن گفته است . این باب مشحون است از نصایح و تذکرات سودمند اخلاقی .

باب پنجم در ذکر است که مؤلف آن را در شمار دعا ر جانشین آن می داند و با اقامه استدلال عقلی و شواهد نقلی از کتاب و سنت بر آن تأکید می ورزد .

باب ششم در باره تلاوت قرآن کریم است . ابن فهد در این باب می نویسد که تلاوت قرآن قسمی از اقسام ذکر است و آنچه درباره دعا و ذکر گفته شده ، شامل تلاوت قرآن نیز می شود؛ صرف نظر از شرافت و مزیتهایی که قرآن دارد . آنگاه ، روایتهای جالبی در این باب می آورد .

خاتمه کتاب - چنان که اشارت رفت - به ذکر اسمای حسنی الهی و تفسیر و توضیح هر یک از آن اسمها اختصاص یافته است . مرحوم ابن فهد با استدلال به آیه شریفه و لله الاسماء الحسنی فادعوه بها^۷ ، ضرورت آوردن این بخش از کتاب را متذکر شده است .

برای آگاهی تفصیلی از مواد این کتاب مستطاب ، طالبان را به مطالعه آن دعوت می‌نمایم و خوانندگان را به گفتار حضرت امام خمینی - قدس سره الشریف - درباره دعا که در وصیت خویش یاد آور شده اند ، ارجاع می‌دهیم: ما مفتخریم که ادعیه حیاتبخش - که آن را قرآن صاعد می‌خوانند - از ائمه معصومین ماست ...^۸

نسخه های مختلف عدّه الداعی

الف - نسخه های چاپی

۱ - تهران ، ۱۲۷۴ق ، سنگی ، خشتی ، به خط اسماعیل بن حاج اسدالله ، ۲۶۰ صفحه ؛

۲ - تبریز ، ۱۲۷۴ق ، سنگی ، خشتی ، چاپخانه میرزا عبدالله ، بدون صفحه شمار ؛

۳ - بیثی ، ۱۳۲۸ ق ، سنگی ، ۱۸۴ صفحه ؛

۴ - بی م ، ۱۳۲۸ق ، سنگی ، ۱۸۴ صفحه ، کاتب جواد جهرمی (ظاهراً همان نسخه چاپ بیثی است) ؛

۵ - قم ، بی تا ، سری ، ۳۲۰ صفحه ، تصحیح احمد الموسوی القمی ، کتابفروشی وجدانی ؛

نسخه های شماره ۱ تا ۳ در فهرست کتابهای چاپی عربی خانابایا مشار (ص ۶۱۸ - ۶۱۹) معرفی شده و نسخه های شماره ۱ و ۴ و ۵ در کتابخانه آیت الله مرعشی -ره- موجود است .

مشخصات چاپ اخیر (شماره ۵)

با توفیق اجمالی به وضوح می‌توان دریافت که هیچیک از قواعد تصحیح انتقادی در آماده سازی این کتاب برای چاپ به کار نرفته است . بر اهل فن پوشیده نیست که در کار تصحیح انتقادی متون ، یافتن کهنترین و صحیحترین نسخه ضروری است و باید اساس و ملاک کار قرار گیرد . ولی در این طبع ، متأسفانه ، به این نکته اصلی توجهی نشده است و کار مصحح به تعلیق و تحشیه بیشتر شبیه است تا به تصحیح و تحقیق چنانچه در صدر کتاب نیز به آن اشاره شده است (ذیلناه بما یفسر بعض لغاته و مطالبه الغامضة) . و این

تذیلات نیز عمدتاً از کتاب گرانسنگ مرآة العقول اخذ گردیده است؛ آن هم بدون اشاره به جلد و صفحه . و جز در مواردی نادر (نظیر ارجاع به بعضی از آیات قرآن کریم) منابع و مآخذ روایات و اقوال تخریح نشده است .

مزیت نسخ چاپ سنگی قبلی بر چاپ اخیر

راقم ناچیز این سطور چاپ اخیر (شماره ۵) را با چاپ سنگی شماره ۱ فی الجمله مقابله کردم و چاپ سنگی را بسیار کم غلط تر یافتیم . ظاهراً تعلیقه نویس محترم از چاپ مذکور خبر نداشته یا دست کم برای مقابله به آن مراجعه نکرده است . در جای جای کتاب قلابهای نابجای بسیاری باز شده که خود از عدم مراجعه به نسخ متعدد و تفحص و تتبع خبر می‌دهد و با اندک تأملی به بیهودگی آنها می‌توان پی برد .

اینک شواهدی چند در این باب :

ص ۱۳۱ ، س ۲ : عبارت «واعتقاد الداعی قدرة الله سبحانه علی فعل مطلوبه ...» در متن نیست و حال آنکه با مراجعه به دو نسخه ۱ و ۴ معلوم می‌شود که جزو متن است . و انگهی از سیاق عبارت نیز این افتادگی مشهود است .

ص ۳۴ ، س ۴ : «من عمل من المسلمین عن میت عمل [عملاً] خیر اضعف الله» که بر طبق شماره ۱ همان «عن میت عمل خیر اضعف» صحیح است .

ص ۱۳۹ ، س ۷ : «و اذا ذکر المرور [المر] علی الصراط بکی» که همان «المرور» صحیح است (مطابق ضبط نسخه شماره ۱) .

ص ۱۵۰ ، س ۱ : «ولا تظلمنا [تصلمنا] ؛ که همان «ولا تظلمنا» صحیح است .

ص ۱۶ ، س ۴ : ما [وما] هما ؛ ؛ که همان «ما هما؟» صحیح است (بر طبق نسخه شماره ۱ ، ص ۸) .

از قلابهای بی مورد دیگر : ص ۱۵۸ ، س ۱ (از پایین صفحه) ؛ ص ۱۶۵ ، ص ۵ و ۸ را باید یاد کرد . در همه موارد ، نسخه بدلها در کنار کلمه یا عبارتی که در نسخه دیگر به نحو دیگری ضبط شده درون قلاب آمده ، بی آنکه

معلوم شود ضبط متعلق به چه نسخه ای است و اصح کدام است .

ب- نسخه های خطی عدة الداعی

عدة الداعی نسخه های خطی بسیاری دارد که در اینجا برای دوری از تطویل ، تنها به معرفی کهنترین و مهمترین آن - تا آنجا که راقم ناچیز این سطور از آن اطلاع یافته است - پرداخته می شود :

۱- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، شماره ۱۸۷۹/۱ ، تاریخ کتابت ۸۱۳ قمری (فهرست ، ج ۱۵ ، ص ۱۷۷) . این نسخه چنانکه از تاریخ آن هویداست در زمان مؤلف نوشته شده و قدیمیترین نسخه خطی این اثر شریف است .

۲- کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی - ره ، شماره ۷۱۲۳ ، تاریخ کتابت ۹۷۹ قمری (فهرست ، ج ۱۸ ، ص ۲۷۷) .

۳- کتابخانه مدرسه مبارکه فیضیه قم ، شماره ۱۸۹۷ ، تاریخ کتابت ۹۸۵ قمری (فهرست ، ج ۲ ، ص ۱۴۶) .

۴- کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، شماره ۱۲۵۲ ، تاریخ تحریر ۱۰۶۰ قمری (فهرست ، ج ۴ ، ص ۳۲ - ۳۳) . این نسخه را محمد بن فصیح مراغی در سال ۱۲۴۰ مقابله و تصحیح کرده و دارای خطی زیباست .

۵- کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، شماره ۵۹۸۶ ، تاریخ تحریر ۱۰۹۴ ق (فهرست ، ج ۱۷ ، ص ۳۶۱) .

۶- کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، شماره ۳۷ (فهرست ، ج ۷ ، ص ۱۸۵ - ۱۸۶) . این نسخه همراه با التحصین (اثر دیگر مؤلف) در یک مجموعه به خط شفیع محمد در شیراز نوشته شده است .

غیر از آنچه بر شمردیم و در پا نوشت شماره ۹ به آن اشاره کردیم چند نسخه نیز در تملك حضرت استاد آیت الله حسن زاده آملی است که احیاناً در تصحیح می توان از آنها

بهره برد .

در اینجا لازم است از اظهار لطف مدیر محترم کتابخانه مجلس ، آقای حائری وسایر مسؤولان آن گنجینه ارزشمند که رخصت و فرصت مشاهده نسخ یاد شده را به بنده دادند ، صمیمانه تشکر کنم .

ترجمه های فارسی عدة الداعی

الف - خطی

۱- ترجمه نصیر الدین محمد بن عبدالکریم انصاری ، ختم تألیف : ۹۶۷ .^{۱۰}

۲- ترجمه محمد سعید بن شیخ نظام الدین قزوینی از فضلی سده یازدهم قمری ، ختم تألیف : ۱۰۷۰ .

۳- ترجمه سید صادق بن الحسین التوشخانکی ، ۱۱۳۰ .^{۱۱}

۴- ترجمه علی بن الحسن الزواری شاگرد محقق کرکی و استاد مولی فتح الله کاشانی منسر . دو نسخه از آن موجود است یکی در خزانه آستان قدس رضوی با تاریخ کتابت ۱۰۵۵ و دیگری در کتابخانه امیرالمؤمنین - ع - در نجف با تاریخ کتابت ۱۰۷۹ . (الذریعة ، ج ۲۱ ، ص ۳۵۵ - ۳۵۶) . دو نسخه اول و دوم در فهرست نسخه های خطی آستان قدس (۱۳۴۴ ، ج ۶ ، ص ۲۲۰) به شماره های ۲۷۰ و ۲۷۱ معرفی شده است .^{۱۲}

ب - چاپی

۱- ترجمه حسین فشاهی ، تهران ، ۱۳۳۸ . این کتاب در فهرست آستان قدس (ج ۶ ، ص ۳۱۳ ، شماره ۲۱۸) معرفی شده و در بعضی از کتابخانه ها موجود است و اگر نسخه خطی پارسی این اثر شریف احیا می شد ، نیازی به ترجمه مجدد و تکرار مکررات کارهای انجام شده ، نمی بود .

سید ابوالحسن مطلبی

پانوشها ،

۱ - شاهان ذکر است که مراد از ابن فهد ؛ غیر از احمد بن فهد بن محمد بن ادیس است که از قضا هر دو هم عصر ، و هر یک شرحی بر ارشاد

نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم . محمد تقی دانش پوره ، ص ۱۴۵ ؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، ج ۱۵ ، ص ۷۷ و ج ۱۸ ، ص ۲۱۵ و ...

۱۰- رك : اللزعة ، ج ۴ ، ص ۱۱۶ .

۱۱- همان .

۱۲- افزون بر آنچه در متن بر شمردهم ، دو نسخه دیگر نیز به شماره ۶۵۰ و ۱۴۸۱۵ در فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس (ص ۴۰۲) معرفی شده است .

۲- خريدة القصر از عماد الكاتب اصفهانی

ابی منصور عبد الملك بن محمد ثعالبی نیشابوری (متوفی ۴۲۸) از بزرگان دانش و ادیبان مشهور که به دقت نظر و استواری در نگارش شهره است ، کتابی نوشته است با عنوان یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر که گزارشی است از اشعار زیبا و دیگر مسائل مربوط به حیات ادبی و اجتماعی شام ، خراسان ، عراق ، فارس ، اصفهان و ...

علی بن حسن بن علی باخزری نیشابوری (متوفی ۴۶۷) ، از ادیبان و شاعرانی که در فصاحت و ذکاوت یگانه روزگار خود بوده است ، ذیلی بر آن نگاشته است با عنوان دمیة القصر . همچنین این کتاب باخزری را عماد الکاتب اصفهانی ذیلی با عنوان یاد شده نگاشته است . وی از فقیهان ، ادیبان و عالمان بزرگ شافعی مذهب بوده که آثار گرانبه و مهمی از خود بر جای نهاده است . کتاب یاد شده بر اساس اصل آن ، شرح حال و گزیده اشعار شهرها و آبادیهای مختلف است . بخش مربوط به شاعران عراق در چهار جلد ، قسمت شرح حال و آثار شام در سه جلد ، شاعران مصر در سه جلد ، و نیز بخشهای دیگر مربوط به شاعران دیگر جایها . آنچه هنوز به صورت خطی باقی است و همت بلند همتان و ادیبان سختکوش را می طلبد ، بخش مربوط به شاعران ایران است . برخی از نسخه های آن بدین قرار است :

۱- نسخه ای در کتابخانه ریاط به شماره ۶۵۹۲ و در

۱۶۲ ورق .

علامه نوشته اند . رك : الكنى واللقاب ، ج ۱ ، ص ۳۶۹ ؛ روذات الجنات ، ج ۱ ، ص ۷۵) .

۲- رك : مقایس الاتوار و نفاث الاسرار فی احکام النبی المختار و عشرته الاطهار صلوات الله عليهم ما تواتت الاعصار والادوار ، ص ۱۸ ؛ سفینه البحار ، ج ۲ ، ذیل کلمة فهد ؛ مقدمة بحار الاتوار ، ج ۱ ، ص ۲۴۲ .

۳- بتگرید به اللزعة ، ج ۱ ، ص ۳۹۳ ، ش ۲۰۳۹ ؛ ج ۲ ، ص ۲۱ ، ش ۶۷ و ۳۷ ، ش ۱۹۲ ؛ ج ۳ ، ص ۲۱۴ ، ش ۷۹۱ و ۳۹۸ ، ش ۱۴۳ ؛ ج ۴ ، ص ۱۱۳ ، ش ۵۳۱ و ۳۷۵ ، ش ۲۱۰۵ ؛ ج ۷ ، ص ۲۴۷ ، ش ۱۱۹۴ ؛ ج ۸ ، ص ۶۸ ، ش ۲۳۵ و ۸۰ ، ش ۲۹۱ ؛ ج ۱۱ ، ص ۱۰۸ ، ش ۶۶۸ و ۱۴۰ ، ش ۸۷۸ ؛ ج ۱۲ ، ص ۲۴۲ ، ش ۱۵۸۷ و ۲۶۶ ، ش ۱۷۶۹ ؛ ج ۱۶ ، ص ۹ ، ش ۳۷ و ۲۴۲ ، ش ۹۶۴ و ۲۶۶ ، ش ۱۱۰۲ ؛ ج ۱۷ ، ص ۲۸۳ ، ش ۳۰۷ ؛ ج ۱۸ ، ص ۳۵ ، ش ۴۳۷ و ۳۵۸ ، ش ۴۶۷ ؛ ج ۲۰ ، ص ۱۴۸ ، ش ۲۳۲۵ و ۲۰۰ ، ش ۲۵۶۹ و ۳۳۲ ، ۳۳۸ ، ۳۵۲ ؛ ج ۲۱ ، ص ۱۱۷ ، ش ۴۲۰۴ ؛ ج ۲۲ ، ص ۱۸ ، ش ۵۸۱۷ و ۳۵ ، ش ۵۹۲۷ ؛ ج ۲۵ ، ص ۲ ، ش ۶ و ۱۶۴ ، ش ۷۱ ؛ اعیان الشیمة ، ج ۳ ، ص ۱۴۸ ، حاشیه رجال سید بحر العلوم ، ج ۲ ، ص ۱۰۸ ؛ روذات الجنات ، ج ۱ ، ص ۷۲ ؛ ریاض العلساء ، ج ۱ ، ص ۶۶ ؛ مجالس المؤمنین ، ج ۱ ، ص ۵۸۰ .

۴- بتگرید به پانوش شماره ۶ .

۵- نامه دانشوران ، ج ۱ ، ص ۳۷۷ .

۶- رك : اللزعة ، ج ۱۵ ، ص ۲۲۸ ؛ كشف الحجب والاستار ، ص ۲۸۰ گفتنی است که این کتاب را خود مؤلف تلخیص و به نام «نبذة الباغي فی ما لا بد من آداب الداعي» موسوم نموده است . (اللزعة ، ج ۲۴ ، ص ۳۶) .

۷- اعراف ، ۷ : ۱۸۰ .

۸- صحیفة نور ، ج ۲۱ ، ص ۱۷۱ .

۹- رك : فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی . محمد آصف فکرت . (مشهد ، آستان قدس رضوی ، ۱۳۶۹) .
ص ۴۰۱ ؛ فهرست کتب کتابخانه آستان قدس رضوی . (چاپ قدیم: ۱۳۰۵) .
ج ۱ ، ص ۲۸۲ و ج ۶ ، ص ۲۶۷ - ۲۶۸ ؛ فهرست نسخه های خطی چهار کتابخانه مشهد (مدرسه سلیمان خان ، مدرسه میرزا جعفر ، کتابخانه فرهنگ و جاقق گریغورفناد) . کاظم مدیر شانه چی ، عبدالله نورانی و تقی بیوش . ج ۱ ، ص ۳۴۹ ؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی . ج ۴ ، ص ۳۲ - ۳۳ و ج ۷ ، ص ۱۸۵ - ۱۸۶ و ج ۱۷ ، ص ۳۶۱ ؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه ملك ، ج ۱ ، ص ۵۰۲ - ۵۰۳ ؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه مسجد سپهسالار . ج ۵ ، ص ۳۱۴ ؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله مرعشی . ج ۱ ، ص ۴۷ ، ج ۲ ، ص ۳۸ و ۳۰۹ ، ج ۱۲ ، ص ۳۶۱ ؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم . رضا استادی . ص ۲۹۰ - ۲۹۱ ؛ فهرست

۲- نسخه کتابخانه نور عثمانیه اسلامبول به شماره ۴۷۷ و در ۲۳۵ ورق .

تصویری از آن در دانشگاه تهران به شماره ۸۹ نگهداری می شود .

۳) نسخه کتابخانه دانشگاه قزوین در شهر فاس به شماره ۵۷۶ (یاد شده در فهرست آن ، ج ۲ ، ص ۱۱۲ - ۱۱۵) .

۳ . نهاية المرام فی علم الکلام از علامه حلی

در مجموعه آثار بر جای مانده از علامه حلی - که به راستی یکی از قله سانان کم نظیر تشیع است - کتابهای کلامی آن متکلم و فقیه گرانقدر است که تمام مباحث کلامی را به گستردگی مقارنه و تطبیق و با دقتی هر چه تمامتر به بحث گذاشته است .

مرحوم علامه در ضمن شمارش آثار خود یاد آوری کرده است که چهار جلد از آن را نگاشته است .

مرحوم عبد الحمید اعرجی (خواهر زاده علامه) در کتاب تذکرة الواصلین نوشته است که جستجوگران سخن نهایی و آخرین تحقیق در دانش کلام باید به این کتاب مراجعه کنند .

مؤلف نگارش آن را به تاریخ چهاردهم ربیع الاول ۷۱۲ به پایان برده است .

تحقیق و نشر بنیادین و استوار آن خدمت بزرگی است به فرهنگ اسلامی و اندیشه کلامی تشیع . برخی از نسخه های آن بدین قرار است :

۱) نسخه کتابخانه آستان قدس به شماره ۱۱۶۰۶ . این نسخه را محمد باقر هزار جریبی از روی نسخه ای که آن را مرحوم فاضل هندی (صاحب کشف اللثام) با نسخه شیخ ناصر بن ابراهیم بویهی مقابله و تصحیح کرده ، نگاشته است (فهرست ، ج ۱۱ ، ص ۴۱۹) .

۲) نسخه ای کهن از مخطوطات قرن هشتم هجری در کتابخانه مرحوم آیت الله العظمی مرعشی - ره - (فهرست ،

ج ۱ ، ص ۲۸۰) .

۳) نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۰۱۹۲ .

۴ . مصابیح از علامه بحر العلوم

علامه سید محمد مهدی بحر العلوم (متوفای ۱۲۱۲ق) ، معروف به علامه بحر العلوم و علامه طباطبایی ، گذشته از مراتب بلند علمی و فقهی و ادبی ، حائز مقامات مهمی در عرفان و تقوا و اخلاق بوده است ؛ به طوری که مرحوم علامه سید محمد حسین طباطبایی (صاحب تفسیر المیزان) وی را یکی از «کَمَل» می دانست . (ایشان سه نفر ، یعنی سید علی بن طاووس و ابن فهد حلی و علامه بحر العلوم را کَمَل می نامید) . بحر العلوم از شاگردان میرز و مورد عنایت وحید بهبهانی (م ۱۲۰۵ ق) بوده است و وحید در اجازه اش به او ، این چنین می گوید :

.... فقد استجازنی الولد الاعز الامجد المؤید الموفق المسدّد
واللفظن الارشد والمحقق المدقق الاسعد الولد الروحانی ،
العالم الزکی والفاضل الذکی والمتتبع المطلاع الاملعی السید
السند المنتجب الامیر محمد مهدی ... (وحید بهبهانی ، ص ۱۷۳) .

وی مسلط بر فقه مذاهب اربعه و چند سال مجاور حرمین شریفین و مدرس مذاهب اربعه بود . شیخ کاشف الغطاء طی اشعاری او را ستوده که از جمله آنهاست :

لسانی عن إحصاء فضلك قاصر
وفکری عن ادراك کنهک حائر

همچنین سید جواد عاملی (صاحب مفتاح الکرامه) قصایدی در مدح استاد خود بحر العلوم سروده است که این بیت یکی از آن قصائد است :

إلیک زمام الخلق یا خیر مرشد
و أنت نظام الکنون فی کل مشهد

(وحید بهبهانی ، ص ۱۸۶)

ج - کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری ، شماره ۲۹۴ ، (فهرست سپهسالار ، ج ۵ ، ص ۵۷۶) .
 د - کتابخانه آستان قدس رضوی ، شماره های ۶۵۳۴ و ۷۹۴۵ و ۷۹۴۶ ، ۱۳۱۵۰ ، ۱۳۱۵۵ (فهرست الفبایی ، ص ۵۲۱) .

ه - بوهار ، شماره ۱۹۰ ، عربی (فهرست ، ص ۲۱۵) .
 و - کتابخانه ملک ، شماره ۲۴۳۹/۳ .

در پایان بی مناسبت نیست اشاره شود که نشریه شرق شناسی لهستان (FOLIN ORIENTALI) بخش اعظم شماره بیست و دوم خود را که در سال ۱۹۸۵ منتشر شده به مقالاتی در باره ایران اختصاص داده است . و از جمله آنها مقاله ای است از ر.د. مک چسنی در باره علامه بحرالعلوم با عنوان «زندگی و رشد فکری عالمی شیعی در قرن هجدهم : سید بحرالعلوم» (نشر دانش ، سال ششم ، شماره ۳ ، ص ۵۹) .

۵- شرح القواعد از شیخ جعفر کاشف الغطاء

شیخ جعفر کبیر معروف به کاشف الغطاء (۱۱۵۶ - ۱۲۲۸) از معروفترین فقیهان شیعه در اواخر قرن دوازدهم و اوایل قرن سیزدهم هجری است . وی از شاگردان بنام وحید بهبهانی بود و پس از علامه بحرالعلوم (متوفای ۱۲۱۲) به مرجعیت رسید .

یکی از تألیفات وی ، کتاب معروف کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء است که به مناسبت همین کتاب ، کاشف الغطاء خوانده شده است . گویند مرحوم شیخ العراقین به صاحب جواهر گفت : با اینکه شیخ جعفر استاد شما بود چرا کتاب کشف الغطاء او را که پر از مطالب پیچیده و عبارات مشکل است شرح نکردید ؟ صاحب جواهر پاسخ داد : من نمی توانم مدارک و فروع مشکل کشف الغطاء را که می گوید «و کذا و کذا و هکذا» استنباط کنم ! (وحید بهبهانی ، ص ۱۹۵) . و در عظمت او همین بس که شیخ

یکی از آثار فقهی آن جناب ، کتاب مصابیح است که مشتمل بر عمده کتابهای فقهی است ؛ مانند طهارت ، صلات ، زکات ، حج ، تجارت ، مساقات ، اجاره ، وکالت ، وصیت ، نکاح ، شهادت و ... در چند و چون آن سخن بسیار (رک : ذریعة ، ج ۲۱ ، ص ۸۲ و ۸۳ ؛ وحید بهبهانی ، ص ۱۸۴) و از حوصله این مقال خارج است . مصابیح از مآخذ جواهر و نیز مکاسب شیخ انصاری است و شیخ در موارد متعددی از آن مطالبی نقل کرده است ؛ از جمله در بحث اخذ اجرت بر واجبات (در ص ۶۳ ، س ۹) ؛ و بحث شرطیة قدره بر تسلیم عوضین (ص ۱۸۸ ، س ۳ به بعد ، خط طاهر خوشنویس) .

این کتاب سودمند تاکنون مطلقاً - نه حجری و نه غیر حجری - چاپ نشده و کمتر مورد استفاده فقیهان واقع شده است ؛ گر چه در مقدمه رجال بحرالعلوم (ج ۱ ، ص ۹۲ و ۹۳) ، به سال ۱۳۸۵ قمری ، وعده تصحیح و چاپ آن به همت مکتبه العلمین داده شده است ؛ ولی تاکنون از آن خبری نشده و به گفته برخی از مطلعان آن کار متوقف شده است .

آقای سید محمد کلاتر در حواشی خود بر مکاسب (مکاسب کلاتر ، ج ۱۱ ، ص ۱۴۳) به سال ۱۴۰۳ خیر از اقدام خود به تصحیح آن داده اند که از این نیز تاکنون خبری نشده است . از این رو در اینجا برخی از نسخه های خطی آن را با استفاده از کتاب مقدمه ای بر فقه شیعه (ص ۳۱۰) معرفی می کنیم . باشد تا خادمان این فرهنگ مترقی و شیفتگان خدمت به فقه شیعه - نه دلبستگان به آب و نان - این چراغ فروزان را روشنی افزایند و به تصحیح وزین و نشر آراسته آن اقدام کنند .

الف - نسخه مکتبه العلمین در نجف اشرف (رجال بحر العلوم ، ج ۱ ، ص ۹۲) .

ب - کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، شماره های ۷۷۷ ، ۶۷۹۷ ، ۷۷۲۸ (فهرست دانشگاه ، ج ۵ ، ص ۲۰۴۴ و ۲۰۴۵ ؛ ج ۱۶ ، ص ۲۶۲ ، ۶۸۵) .

(فهرست ، ج ۱۳ ، ص ۱۹۰) .

در اینجا مناسب است تذکر داده شود که مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی - قدس سره - در ذریعة (ج ۱۳ ، ص ۱۳۱ - ۱۳۲) با عنوان شرح کتاب البیع من القواعد ، از این کتاب یاد کرده و فرموده آکنده از تحقیق است . همچنین در جلد چهاردهم (ص ۱۸) نیز از آن با عنوان شرح قواعد الاحکام نام برده ، ولی اشتهاً آن را به محقق تستری نسبت داده است . و اتحاد آن را با آنچه در جلد ۱۳ ، ص ۱۳۱ - ۱۳۲ معرفی کرده ، متنبه نشده است .

نقص آموزش زبان عربی در حوزه های علمیه

... امروزه محصلین علوم دینی پس از چند سال مطالعه مداوم ادبیات عربی بازهم از ترجمه کتابهای عربی روز ، و القاء خطابه و نوشتن مقالات عربی عاجزند ؛ و فقط به یک نوع متن خوانی و ترجمه کتب فقه و اصول قدرت پیدا می کنند ... چه می شود اگر این فکر تعقیب شود که باید از آخرین متدهای تعلیم زبان استفاده کرد و ضمن آنکه به عنوان مقدمه اصول و فقه با ادبیات عربی آشنا می شویم ؛ دست کم این زبان بین المللی اسلامی را به طور کامل فراگیریم .

در حالی که امروزه تعلیم مشکلترین زبانهای دنیا با روشهای جدید در یکی دو سال به طور کامل انجام می شود ، متأسفانه ما پس از چندین سال سروکار داشتن با تعلیم و تعلم زبان عربی بازهم کمیتهان لنگ است ...

برنامه تحصیلات را تعقیب کنید : بایستی مواد برنامه و روش و کتابها همینها باشد که هست ... ۱۲ شرایط پذیرفته شدن محصل ، ادوار تحصیلی ، فارغ التحصیل شدن ، وظائف بعد از آن ، طرز اداره زندگی ، شعب تحصیلات و غیرها ... شهید دکتر محمد جواد باهنر (مجموعه مقالات ، ضمیمه نشریه سالیانه مکتب تشیع ، سال هفتم ، اردیبهشت ۱۳۴۴ ، ص ۷۱ و ۱۷۲ ، مقاله «سیره یا تحول»).

انصاری در مکاسب با تعبیر «بعض الاساطین» از وی یاد می کند . کاشف الغطاء ، کتاب البیع و نیز کتاب التجارة قواعد علامه حلی را به صورت مزجی شرح کرده است .

اما آنچه اینک محل نظر ماست ، شرح قسمت تجارة قواعد است . شرح کتاب تجارت قواعد تاکنون قطعاً - نه به صورت حجری و نه غیر آن - چاپ نشده است . این اثر از منابع کتب فقهی متأخر ، از جمله مکاسب شیخ انصاری است و شیخ بارها در مکاسب از آن نقل می کند (از جمله در ص ۱۹۴ و ص ۱۹۵ و ۱۹۶ ، خط طاهر خوشنویس ، چاپ تبریز) . اینک تعدادی از نسخ خطی آن - با استفاده از کتاب مقدمه ای بر فقه شیعه (ص ۳۱۹) معرفی می شود تا محققان به تصحیح این اثر سودمند نیز همت دمارند و آن را از زاویه خمول و گمنامی به در آورند .

* کتابخانه آستان قدس رضوی ، شماره های ۷۷۴۷ ، ۷۷۴۸ ، ۱۱۸۳۸ ، ۱۳۰۹۲ ، ۱۳۱۵۷ ، ۱۳۵۳۵ ، ۱۴۶۶۴ (فهرست الفبایی ، ص ۳۵۵) .

* کتابخانه ملی ملک ، شماره های ۱۱۰۶ ، ۲۶۵۶ (فهرست ، ج ۱ ، ص ۴۳۱) .

* کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، شماره های ۱۳۰۸ ، ۴۳۳۰ ، ۵۱۴۷/۱ (فهرست ، ج ۴ ، ص ۸۰ - ۸۱ ؛ ج ۱۲ ، ص ۲۲ ؛ ج ۱۵ ، ص ۲۱۷) .

* کتابخانه مدرسه فیضیه ، شماره ۹۲۲ (فهرست ، ج ۱ ، ص ۱۵۴) .

* کتابخانه گوهرشاد ، شماره ۷۴۱/۱ (فهرست ، ص ۳۳۰) .

* موزه بغداد ، شماره ۲۹۶۰ (فهرست ، ج ۱ ، ص ۲۴۶) .

* مسجد اعظم قم ، شماره ۳۶۸۱ (فهرست ، ص ۲۵۷) .

* کتابخانه آیت الله مرعشی قم ، شماره ۴۹۹۶